

12. Кононов, А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка [Текст] / А.Н. Кононов. - Москва, Ленинград, 1956. - 74 б.
13. Усеев, Н. Енисей жазма эстеликтери I. Лексикасы жана тексттер [Текст] / Н.Усеев. – Бишкек: 2011. - 212 б.
14. Сагынбаева, Б. Сөздөрдүн эволюциясы: Түрк жана кыргыз тилдеринин мисалында [Текст] / Б. Сагынбаева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. - № 3 (75). – С. 89-97.
15. Юнусалиев, Б.М. Тандалган эмгектер [Текст] / Б.М. Юнусалиев. - Фрунзе, 1985. - 184 б.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_115

Поступила в редакцию: 03.04.2023 г.

УДК 81 373. 21+811

Исабеков И.Н.

к. филол. н., доцент Межд. универ. им. К.Ш.Токтомаматова, Кыргызская Республика

МАНАС-ЧОКУСУНУН ТОПОНИМИНИН ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп топонимдин курамын түзгөн бир муундуу ман жана ас деген кыргыз-түрк тилдик катмарга тиешелүү морфемаларга этимологиялык изилдөө жараяны болуп эсептелет. Изилдөөнүн максаты - топонимди тектеш тилдердеги лексикалык бирдиктер менен салыштырып, анын ички маңызын тилдик фактылардын негизинде ачып берүү болуп саналат. Изилдөөнүн методдору - салыштырма-тарыхый ыкманын тутумундагы этимологиялык анализ менен кошо семантикалык анализ пайдаланылат. Изилдөөнүн баалуулугу болуп топонимге биринчи жолу тарыхый-салыштырма методдун негизинде этимологиялык талдоо жүргүзүү. Лексика-семантикалык жана структуралык-сөз жасоочу моделдер аныкталып, тарыхый-лингвистикалык жол аркылуу топонимдин калыптануу өзгөчөлүгү көрсөтүлөт. Алынган натыйжаларда иликтөө көрсөткөндөй, ман бир муундуу уңгу сөз индоевропа тилдеринде адам дегенди түшүндүрүп, гер-ман-согуш адамдары, Эр-ман, Гер-ман, Эрманас Эрманастын тукумдары же жоокерлери деген түшүнүккө ээ. Ман морфемасы кыргыз тилинде да адам маанисин туюнтат. Алсак, душман-кастык мамиледеги адам, чабарман-кабар жеткирүүчү адам, угарман-угуу үчүн келген адам, окурман-көп окуган адам, демек, ман-адам, киши, согуш адамы деп түшүнсө болот. Албетте, Манас Ата-Журтту сырткы душмандардан коргоп, сактап калууда кыргыз элине чоң эмгек кылган кайталангыс тарыхый баатыр деп билебиз, себеби Манас сөзүнүн биринчи ман компоненти “адам, киши, жоокер, баатыр” маанилерин билдирсе, ас компоненти “күчтүү, кайратуу, кубаттуу, келбеттүү” маанилерине ээ. Манас-күчтүү адам, күчтүү тайманбас жоокер, күчтүү теңдешсиз баатыр, күчтүү кол башчы деген мааниден келип чыккан. Изилдөөнүн практикалык мааниси катары кыргыз тил илиминдеги этимология, семасиология, лексикология тармактарында лингвистикалык негиз болуп бере алат. Бир муундуу уңгу сөздөрдөн куралган жер-суу аттарын изилдөөдө алардын алгачкы турпатын (формасын) ачып берүү менен бирге тилдин тарыхын окуп-үйрөнүү максаттарын аткарууга багытталышы сунушталат. Ошондо гана тил майданында эмгектенген илимоздун жараткан илимий иши тил илимине кошкон салымы болууга тийиш деп эсептелет.

Негизги сөздөр: адам; ас; Манас; эрман; теңдешсиз; тарыхый; этимон; топоним; бир муундуу; морфема; жоокерлер.

ЭТИМОЛОГИЯ ТОПОНИМА ВЕРШИНЫ МАНАС

В этой работе предметом исследования является этимология топонима Манас-Чоку, который образован от односложных корневых морфем ман и ас относящиеся к кыргызско-тюркскому языковому слою. Цель исследования - установить этимологию топонима кыргызского языка путем этимологического анализа, сопоставляя с лексическими единицами других родственных языков в контексте теории лингвоэтногенетического единства тюрко-кыргызских народов. Методы исследования - рассматривается с помощью приемов этимологического анализа, сравнительного метода и реконструкций. Научная ценность заключается в том, что впервые проводится этимологический анализ названного топонима на основе историко-сравнительного метода.

Определены лексико-семантические и структурно-словообразовательные модели, показаны особенности формирования топонима путем историко-лингвистического изучения. Полученные результаты показывают, что начальная форма топонима ман в индоевропейских языках значителен как человек и потому слово гер-ман употребляется в значении люди войны, так как Эрман в переводе обозначает потомки или воины Манаса. Такое же явление наблюдается и в кыргызском языке, и слова душман-человек враждебного отношения, чабарман-человек доставляющий вести, угарман-человек умеющий или способный слушать, окурман-человек способный читать. Следовательно, слово Манас образовано от корневого слово ман, который в переводе означает "человек, мужчина, человек войны", а слово ас, передает значения "сильный, бесстрашный, могущественный". Отмечая вышеизложенного, Манас- сильный человек, воин, несравненный сильный воин, сильный лидер нации, бесстрашный хан как лев. Таким образом, в языке кыргызов древние времена появились корневое слова "ман" и "ас". Исходя из этого, древние кыргызы-гунны называли бесстрашного человека Манасом. Практическая значимость состоит в том, что эти основы могут служить лингвистической основой в кыргызском языкознании, в том числе для проведения исследовательских работ в сферах этимологии, семасологии, лексикологии. Рекомендации исследования - односложного корневого морфема помогает для раскрытия первоначального значения топонима, так как необходимо для изучения историю кыргызского языка. Только тогда будут убедительные результаты в научных исследованиях, которое вносят значительный вклад в языкознании.

Ключевые слова: человек; сильный; Манас; эрман; несравненный; исторический; этимон; топоним; односложные; морфема; жоокерлер.

ETYMOLOGY OF THE TOPONYM MANAS

The article is devoted to the analysis of the history of the toponym Manas hoku in the Chatkal Valley. There are many scientific works on the history of the anthroponym Manas. However, questions about the origin of the name Manas remain unclear. To solve such a vague problem, it is necessary to conduct a history, it was clarified that the one-syllable root words man-a s belong to the ancient Turkic language. Because the word man in Indo-European languages means a person. For example, Er-man and Ger-man are warriors. Er-man, Ger-man Ermanas, the concept of descendants or soldiers of Ermanas. The same is true of Turkish. For example, a person who is hostile, a messenger, a listener, a reader. Therefore, man can be understood as a man, a man, a warrior, a man of war. Thus, from time immemorial, a person has been judged on the basis of his qualities, his service to the people, and his boldness in speaking out. Of course, a very important and valuable assessment was given to Manas, because we know that he is a unique historical hero who did a great job for the Kyrgyz people in protecting and preserving the Fatherland from external enemies. The first man component of the word Manas means man, man, warrior, hero, while the food component has strong, courageous and powerful meanings. Therefore, Manas is derived from the meaning of "strong man, strong warrior, strong incomparable hero, strong commander."

Keywords: etymon; warrior; Manas; layer; quality; historical; strong; toponym; monosyllabic; morpheme; soldiers.

Киришүү. Манас кайталангыс тарыхый адам. Биринчиден, анын тарыхый инсан экендигине Хунн доорунда кыргыздар менен кытайлардын ортосундагы болуп өткөн тарыхый окуялар жана чыгыштан батышка чейинки Манаска байланышкан жер-суу аттары күбө. Экинчиден, биздин заманга чейин болуп өткөн кытайлардын биринчи чапкынында дүйнөгө чачырап кеткен кыргыз урууларынын башын бириктирип Кыргыз каганатын (Империя) кургандыгы менен түшүндүрүүгө болот. Анткени, "Биз-империя, каганат курган элбиз. Биз-эч качан өтпөй турган, өчпөй турган каганаттык аң-сезимдин ээсибиз, анын бийигиндебиз. Бул феноменди биз ата мурас, эне тилде манастуулук (манассовость) десек да туура. Түп Манас илим, аң-сезим түбүн ак чайыган түпкүр манастуулук. Арийне, тарыхты эл гана эмес каганат курган улуу Эр да жаратат, кезегинде улуу Эрин даңазалап улуу эпосун каганаттык аң-сезим бийигине калкып кеткен Эл жаратат! Тарыхта экөө бирин бири шарттаган, бири болбосо экинчиси жок көрүнүш-кубулуш. Билгенге, бир Манастын бар фактысынын эле өзү-улуу Мамлекети болгондугунун так фактысынын көзү [1]. Бул танып кеткис фактыны байыркы

доорлордон калган Манастын урпактары азыркы учурда дале Борбордук Азияда өмүр сүрүп келе жаткандыгы менен бышыктоо иретинде белгилесе болот. Арийне, “Манас” жөнүндө бир макаланын деңгээлинде айтып берүү деги эле мүмкүн эмес. Ошого карабастан, бул макалада “Манас” деген сөздүн төркүнүн (этимологиясын) талкууга алууну туура көрдүк, анткени бул сөзгө арналган эмгектер илимий адабияттарда арбын экендигине карабастан, Манас топониминин төркүнү жөнүндөгү маселелер ушул күнгө чейин бүдөмөк бойдон калууда.

Изилдөөнүн максаты - “Манас” деген сакралдашкан табышмактуу сөздүн сырын чечмелөөгө арналат, анткени Манас сөзүнүн түпкү тегин, төркүнүн (этимологиясын) чечмелөө боюнча көптөгөн макалалар жарыяланганына карабастан, илимпоздордун купулуна толгон же илимий чөйрөнү ынаандырган илимий этимологиялык анализ жүргүзүлбөгөн сыяктуу.

Изилдөөнүн предмети болуп Манас-Чоку топониминин аталышы эсептелет, анткени бул сөздүн жандырмагы байыркы кыргыз тилинин тереңинде камтылган.

Изилдөөнүн практикалык мааниси катары кыргыз тил илиминдеги лингвостранология таануу жумуштарын жүргүзүүдө теориялык, практикалык жана топонимикалык багытта методологиялык негиз болуп бере алат.

Мына ошондой жагдайларды эске алып, биз жергиликтүү билерман сөз баккан аксакалдардан сурамжылап, топонимге изилдөө иштерин жүргүздүк. Ошону менен бирге, бул топонимди иликтөөдө негизинен илимий ыкма пайдаланылды. Ушул ыкмалардын таасири астында Мана-Чоку аталышынын таржымалын ачып берүү үчүн *салыштырма-тарыхый ыкманын* тутумундагы *этимологиялык ыкма* менен кошо *семантикалык анализ* колдонулду.

Изилдөөнүн баалуулугу - Манас-Чоку аталышы биринчи жолу талдоого анын лексикалык-семантикалык жана структуралык өзгөчөлүгү лингвистикалык анализ аркылуу тарыхый, географиялык жана башка баалуу тилдик маалыматты камтыган топоним катары жүзөгө ашырылды.

Изилдөөнүн натыйжасы жана талкуулануусу: О.Айтымбетов “Көкө Теңир” аттуу эмгегинде “Асманга (Көкө Теңир) жалынгандан улам кайталай берүүдөн “Манас” деген ыйык ат келип чыкканы эч жашыруун эмес. “Теңири Манас” десе биз Асманды, а “Теңири Асман” десе улуу Манасты түшүнөбүз. Асман менен Манас бир гана маанини же Улуу Теңирди туюнткан ыйык аттар го! Ошондуктан, биз Теңир деген улуулукту көп учурларда “Манас” деген атка жалгай “Теңири Манас” деп айтабыз. Бул “Теңири Асман” деген гана түшүнүк эмеспи !!!” деп белгилеп, азыркы космонавт деген сөздүн өзү биздин асман деген сөздөн келип чыккандыгын баары эле биле бербейт. Аргындар (Аргентина) асман деген сөздү “косман” же “хосман” дейт. Мына ушул косман деген сөз индоевропа тилдери аркылуу илим дүйнөсүнө келип, жанагы “космонавт” деген сөздүн келип чыгышын шарттаган, демек, биз космонавт деген сөздү асманавт (асманчы) деп айта берсек туура болчудай” деген пикирин билдирген [2].

Албетте, Аргындар-Түштүк Америкадагы индеецтер. Алардын уруусунун түпкү тарыхый аталышы торулар. Торулар байыркы кыргыз-түрк уруусу болуп эсептелет. Демек, аалам адабиятынын алпы Ч. Т. Айтматов “Манас”-бул космос”- деп бекеринен белгилебеген тура.

"Эпос "Манас" как историко-этнографический источник" деген макалада “Опираясь на лингвистические и культурные источники, относящиеся к эпохе *шумеров* (V-III вв. до н. э.), можно предположить: метаоснова мифонима "Манас" связана со словом "*асман*" (небо), грамматическую структуру которого составляют слова "ее" (ас)-бог, "ан" (ман)-небо, в сочетании "асман"-означает Бог Неба" деген мааниге ээ экендигин айткан [4].

К. Кадыркулов “Ак калпак кыргыз, өз уя” аттуу эмгегинде “Манас” деген улуу сөз да эки мүчө-сөздөн куралган, “Ман” деген адам дегенди билдирип, “ас” деген мүчөсү “өз” дегенди түшүндүрүп, жалпы мааниси “өз адам”, “өз киши” же, “биздин киши” же “бизди-караган-кароол киши-жоодон кайтарган, сактаган киши” деген мааниде. “Ман” деген сөздүн дагы бир мааниси “өтө көп кишиге тете күч-кайраты бар” же болбосо “он миң адамдай күч-кубаты бар адам” же өтө көп адамдардын күчүнө ээ болгон алп-баатыр киши дегенди түшүндүрөт” жазган [5].

К.З. Зулпукаров, белгилегендей “кирг. –ман “человек, субъект действия или признака, специалист, работник, профессионал” в примерах: койчуман “пастух (овец)”, кадырман “уважаемый (человек)”, пользующийся уважением”, акылман “мудрец, обладающий большими познаниями” (акыл “ум, интеллект”) – кит. 1) mǎn “народ, нация, народный, национальный, простой трудящийся, гражданин, человечество, человеческий род”. 2) mǎn “мужчина, муж, мужского пола, мужской, сын, молодой человек, совершеннолетний”. Допускается чередование м-/н-” [6].

Ч. А. Тукембаев, “Колыбель арийской расы” деген монографиясында “Кыргызы были воинами Манаса, а Манас не тюркское, а скандинавское слово, и означает человек-пророк, соответственно ман-ас, спустившийся с небес-асман” деген пикирин билдирип, кошумча “Манас имеет зеркальное слово: асман-небеса”. Поэтому ман-ас-это человек-ас, то есть пророк. По-немецки, ман-это человек” экендигин жазган [3,5].

Ман индоевропа тилдеринде адам деген түшүнүктү туюнтат. Алсак, Эр-ман-жоокер адам, Гер-ман-согуш адамдары деген мааниде. Эр-ман, Гер-ман, Эрманас Эрманастын тукумдары же жоокерлери деген түшүнүк.

Брас, ман унгу сөзү кыргыз-түрк тилдеринде деле адам деген мааниге ээ. Мисалы: душман-кастык мамиледеги адам, чабарман-кабар жеткирүүчү адам, угарман-угуу жөндөмү бар адам, окурман-көп окуган адам. Ман-адам, киши, жоокер адам, согуш адамы деп түшүнсө болот.

Демек, Манас түрк сөзү эмес, асмандан түшкөн пайгамбар адамды туюндурган арий дооруна таандык скандинав (ас-кан-дина) тилиндеги байыркы сөз. Скандинав сөзү ас-кан-дина деген унгу сөздөрдөн келип чыккан. Демек, астардын (күчтүү, тайманбас) өзгөчө адамдардын канын алып жүрүүчү адам деген түшүнүк. Ошондуктан, изилдөөчүлөр Манас асмандан түшкөн пайгамбар, кудай сыяктуу адам деген түшүнүккө ээ деп эсептешет.

Андыктан, адамдын сапатына карата, элге кылган кызматына жараша, туура эмес нерсеге тайманбай сүйлөгөнүнө жараша адамга алмустактан бери баа берилип келген. Албетте, абдан маанилүү, абдан баалуу баа Манаска да берилген, анткени ал Ата-Журтту сырткы душмандардан коргоп, сактап калууда кыргыз элине чоң эмгек кылган кайталангыс тарыхый баатыр деп билебиз. Ошол себептен, Манасты эпосто душмандар менен кармашууда кабыланга салыштырып,

“Оң жагында Алманды
Оңго силкип жиберди,
Сол жагында Чубакты
Солго силкип жиберди.
Түгү чыгып бетинен
Тиреше келген калмакка,
Жалгыз барып кирчүүдөй,
Каарын катуу толтурду.
Капа болуп буларга

Кара белес кыраңга
Кабылан Манас көк жалың
 Жеке барып олтурду” деп сүрөттөлгөн [6].

Кабылан-арстан, жолборс, илбирс сыяктуу жырткыч айбандардын жалпы аты. Ошондой эле эпосто Манасты:

“*Арстан* Манас баатырың
 Жоо жарагын шайланып,
 Каар жүзүнө айланып,
Кабыландай караган
 Чагарак куйрук *чаар* жон,
 Чамынганы соо болбос,
 Шаңы чыгып сур *жолборс*,
 Аккүбөнү жамынып
 Атышаар жоого камынып,

Арстандай чамынып” деп эпосто арстан, жолборс менен да салыштырылып сүрөттөлгөн [6], анткени “*Чаар*” деген барс тукумун жалпылаган атоо: кара чаар (*кабылан*), кызыл чаар (*жолборс*), боз чаар же көк чаар (*илбирс*). Көзүнүн чаарын чыгарып кароо, жүзүнө чаары чыгуу-ачуусу келүү, каары ташуу. “*Заар*”-уунун белгиси болсо, “*чаар*”-каардын белгиси [7].

Албетте, *кабылан* сөзү *кап-лан* “карма, тиште” деген уңгу сөздүрдүн негизинде пайда болсо, *барс, жолборс, илбирс, арстан, аслан*” сөздөрү эмненин негизинде келип чыккан деген суроо туулат.

Байыркы түрк сөздүгүндө (ДТ) “*AS*” сөзү горнастайды туюндурары жазылган [8]. Горнастай кыргыз тилинде арс чычкан. Арс чычкан жүнү ак, куйругунун учу кара, териси баалуу анча чоң эмес, эт менен тамактанган өтө шамдагай, тайманбас жырткыч чычкандын өзгөчө түрү.

И. Абдувалиев “Кыргыз тилиндеги бир муундуу уңгу сөздөр сөздүгүндө” кырг. ас – “горнастай”, хак. ас – “ласка, горнастай”, башк. ас – “ласка, горнастай”, жалпы түрк. “ас - “горнастай” деген бирдей маанилерди туюндурарын жазган [9].

Демек, бардык кыргыз-түрк тилинде дүйнөдөгү эң кичинекей жырткыч “ас” деп аталат. Ушундай чычкандын күчтүү сапатына байланыштырып, кыргыздар алгач өз урууларын *ас* (асык, азык) деп аташкан.

Г. Г. Пашаеванын “Нахичиванские этнонимы в русских источниках XIX - начала XX веков” деген эмгегинде “Название племени *аз* встречается также в древнетюркских письменных памятниках. Слово *аз/ас* употреблялся в значении “*сильный*” деп берилген [10].

Азык-оң канаттагы уруулардын бири. Этнонимдин Борбордук Азиядагы (Саян-Алтай жана башка) байыркы рун сымал жазууларда чагылдырылган «аз» (аздар) этностук аталышы менен байланышы бар [11,15].

А.М.Эшиев “Батыштагы байыркы түрктөр” деген эмгегинде “*аз//ас*” деген сөз байыркы түрк этносун түшүндүрөт” деп жазып, “Манас” Оңоназ деген уруулук бирикмелердин кагандык титулу, анткени Манас (Тоңоназ, Оңоназ) деген байыркы түрк этникалык-мамлекеттик титул кытай, жунгар, монгол-ойротторго жана башка белгилүү болгон. “Манас” сакралдыштырылган уруулук-мамлекеттик титулдук аталышты түшүндүргөн да, тарыхый каарманга кийин гана ыйгарылган болуш керек деп божомолдогон [12].

Ошонун сынарындай, кыргыздын эзелки аталышы да “*Кырк-Ас*” “*Сорок-Асов*”, астын кырк уруусу дегенди билдирген. Демек, “ас” этноними бардык кыргыз-түрк элдери үчүн жалпы этноним болуп эсептелет.

Жыйынтыгында, биздин заманга чейин 1100-3500 жылдары Кем Чаттан (азыркы Камчатка жарым аралы) Серептеги (Европадагы) Паризге чейин коло доорунда кыргыздар *Ас* аттуу Каганат (Империя) түзүшкөн. Демек, *ас* сөзү коло дооруна чейин жаралган сөз. Буга төмөнкү карта күбө.

1-сүрөт. Коло доорундагы Кыргыз каганатынын картасы

Ошол себептен, Манаста “*Ас болуп асман тиреймин*”! деген ыр сабын учуратууга болот. Арийне байыркы кыргыз-түрк, балким арий тилиндеги *ас* уңгу сөзү кийин тыбыштык өзгөрүүлөргө кабылып, протезалык ыкма аркылуу /р/ тыбышы, кийин экинчи ирет *арс* морфемасынын курамына /б/ тыбышы эпентезалык ыкма аркылуу келип түшүп, *барс* сөзү келип чыккан. Ал сөздөн жол+барс (жолборс), илбарс (илбирс) деген жырткыч айбандардын аттары жаралган. Бул сөздөр *барс* сөзүнүн негизинде келип чыккан нукура кыргыз тилиндеги *төл* сөз. Демек, жолборс, илбирс, барс деген сөздөрдүн төркүнү *ас* (күчтүү) деген мааниде, анткени бул жырткыч айбандар күчтүү болгондуктан токойдун ээси болуп эсептелет.

Албетте, Ася, Азия сөздөрүнүн түпкү турпаты *ас* деген уңгу сөз. Ал “күчтүү” деген түшүнүктү туюнтат. Борбордук Азиядагы эң байыркы көчмөндөрдүн *ас* уруусу Евразия континентиндеги эбегейсиз зор аймактарга тарап кеткендигине байланыштуу *Ася, Асия (Асия)* деген географиялык аталыш келип чыккан. *Исландия* мамлекетинин алгачкы турпаты да *Ас-лан-дия* (күчтүү) деп аталышы мүмкүн. Бекеринен В.В. Бартольд “Кыргыздар (Кырк Астар) Асиянын арстандары деп атабаса керек”. Демек, биз жүргүзгөн иликтөөнүн жыйынтыгында, “*Асия*” топоними байыркы *ас//аз* морфемасы кыргыз-түрк урууларынын аталышындагы уңгу сөзүнүн негизинде пайда болгон деп ишеничтүү айта алабыз, анткени акыркы генетикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыгы көрсөткөндөй Евразия континентинин калкы *R1a* гаплогруппасына таандык экендиги ДНК-тест аркылуу аныкталды. Буга К.Чороевдин “Байыркы доордогу кыргыздардын генетикалык тарыхы” аттуу китеби күбө. Ошондуктан, Төлөк Төрөкан улуунун байыркы мезгилде *бакабут* ариби аркылуу жазылган “Кыргызыя-зар заман” аттуу китебиндеги маалыматтар атайын илимдин натыйжаларына төп келип жатат. Демек, кыргыз эл санжырасы жөн эле божомол баян эмес, ал кыргыздын баа жеткис нукура тарыхы.

Талдоо көрсөткөндөй, кичинекей жырткычтын кайталангыс күчтүү сапаты аркылуу коло доорунда арийлер түптөгөн *Ас* империясынын аты келип чыккан. Ал ат эң алгачкылардан болуп Манаска ыйгарылган. Кийин Аслан, Асия, Астра жана башка ысымдар байыркы кыргыз тилинде пайда болгон. Аскер сөзүнүн жаралуу тарыхы да *ас* деген бир муундуу уңгу сөзүнө таандык. Жылкы өтө күчкө толгон төрт жаш курагын *асый* деп айтабыз. Мезгил өткөн сайын

айыл-кыштактарга, шаарларга географиялык аталыш катары ыйгарылган: Барскоон, Барселон, Барсика. Ошондуктан кыргыз элинин баатырдык энциклопедиялык улуу эпосу «Манас» жалпы адамзаттын орток мурасы дүйнөлүк улуу маданий эстеликтердин катарынан орун алган.

Чоку адамдын баш сөөктөрүнүн борбордук бөлүгү, баштын төбөсү. Адамдын эң негизги органы болгон баштын жогорку бөлүгүнө салыштырылып, тоонун эң бийик жери (учу) тоонун чокусу деп аталат. Чок уңгу сөзүнө у мүчөсү жалгануу аркылуу бир нерсенин эң башы, бүткөн жери, кылдай учу, жогорку бөлүгү, абдан бийик жери дегенди түшүндүрөт.

О.Т. Молчанова, *чоку* апеллатив сөзүн башка түрк тилдери менен салыштырганда гана жакшы, туруктуу натыйжа берет деген оюн айтып, монг. чоку –цох, цог, цохио, утес; калм. цох – висок, ступа; каракалп. шоки – макушка, вершина горы; казах. шоки-“одинокая конечная возвышенность; острый холм, бугор, сопка, пик, остроконечность вершина горы”; өзбек. чукки-“вершина горы, горный пик” маанилерин көрсөткөн [13].

Топоним Кытай тилинде да ушундай мааниде чечмеленет *Чоку*, уе-“горная вершина, гора, пик, область при одном из окраинных пиков, пограничная область” [14].

Албетте, бул чокудан Чаткал өрөөнүнүн төрт тарабы алаканга салгандай көрүнүп тургандыктан, Манас жоокерчилик мезгилде чокуга кароол койгон. Ошол себептен чоку Манас-Чоку же Манастын кароол тоосу деп аталат.

Жыйынтыктар:

1. Манас кыргыз элинин улуу мурасы. Андыктан муунга калтыруу үчүн дагы ар тараптуу изилдөө иштери менен бирге, бабалардын бизге калтырган акыл казынасын, нарк-насилин, сөз өнөрүн жаштардын арасында жайылтуу, алардын аң-сезимине сиңирүү зарыл маселе экендигинде белгиленди. Ошону менен бирге, Манас деген ыйык ысымды чечмелеп түшүндүрүү өзгөчө мааниге ээ, анткени Манас эпосу-улуу руханий билим булагы экендиги көрсөтүлдү;

2. Мындай кайталангыс тарыхый адамдын атынан келип чыккан топонимдин баштапкы формасын лингвоэтимологиялык метод аркылуу чечмелеп берүү кыргыз тил илиминдеги бир муундуу уңгу сөздөрүнүн жаралуу тарыхын окутууда гана салым кошпостон, жалпы эле география илимин окуп-үйрөнүүдө өтө маанилүү экендиги аныкталды. Ошону менен бирге, Кыргызстандын жер-суу аттарын балдардын аң-сезимине сиңирүүдө жана патриоттук сезимин ойготууда салым кошуу зарылдыгы сунушталды.

Адабияттар тизмеси:

1. **Өмүралиев, Ч.** Өзгөрүш. Адил мамлекет. Шамбала [Текст] / Ч.Өмүралиев. - Бишкек: Кыргыз жер, 2020. – Б.70-71.
2. **Айтымбетов, О.** Көкө Теңир [Текст] / О.Айтымбетов. – Бишкек: Учкун, 2006. – 29 б.
3. **Тукембаев, Ч.А.** Колыбель арийской расы [Текст] / Ч.А. Тукембаев // КНУ им. Ж. Баласагына.- Бишкек: КНУ, 2011. - 5 с.
4. Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса "Манас". – Бишкек: Шам, 1995. - С. 181-183.
5. **Кадыркулов, К.** Ак калпак кыргыз, өз уя [Текст] / К.Кадыркулов.- Бишкек, 2023.- 26 б.
6. **Зулпукаров, К.З.** Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание [Текст] / К.З. Зулпукаров. - Бишкек, 2016. -254 с.
7. Манас. II китеп. “Кыргызманас”.- Фрунзе,1959.- С.151-191.
8. **Өмүралиев, Ч.** Босогодогу сөз же Кытайдын түбүн тиреген кыргыз [Текст] / Ч.Өмүралиев. – Бишкек: Кыргыз жер, 2013.- 201 б.
9. Древнетюркский словарь. –М: Наука, 1969. – 84 с.

10. **Абдувалиев, И.** Кыргыз тилиндеги бир муундуу уңгу сөздөр сөздүгү [Текст] / И.Абдувалиев. – Бишкек: Айат, 2010.- 224 б.
11. **Пашаева, Г.Г.** Нахичиванские этнопонимы в русских источниках XIX - начала XX веков [Текст] / Г.Г. Пашаева. – Баку: Азербайджан, 2014. -26 с.
12. **Каратаев, О.К.** Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк [Текст] / О.К. Каратаев. – Бишкек: Бийиктик, 2015. – 15 б.
13. **Эшиев, А.М.** Батыштагы байыркы түрктөр [Текст] / А.М.Эшиев. – Ош: Билим, 2008. – 86 б.
14. **Молчанова, О.Т.** Топонимический словарь Горного Алтая [Текст] / Под редакцией А.Т. Тыбыковой. – Барнаул: Алтайский книжный, 1979. - 105 с.
15. **Зулпукаров, К.З.** Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание [Текст] / К.З.Зулпукаров. – Бишкек, 2016.- 254 с.
16. **Караева, З.К.** Этимология слов выражающих концепт «Мужчина» [Текст] / З.К. Караева, А.М. Жорова // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. – №1. – С. 123- 129.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_121

Поступила в редакцию: 17.04.2023 г.

УДК 81 373. 21+811

Исабеков И.Н.*к. филол.н., доцент Межд. универ. им. К.Ш.Токтомаматова, Кыргызская Республика***ЧАТКАЛ ТОПОНИМИНИН ЭТИМОЛОГИЯСЫ**

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары топонимдин курамын түзгөн бир муундуу чат жана кол (гол) деген кыргыз-түрк тилдик катмарга тиешелүү морфемаларга этимологиялык изилдөө жүргүзүү болуп эсептелет. Изилдөөнүн максаты - топонимди тектеш тилдердеги лексикалык бирдиктер менен салыштырып, анын ички маңызын тилдик фактылардын негизинде ачып берүү болуп саналат. Изилдөөнүн методдору- салыштырма-тарыхый ыкманын тутумундагы этимологиялык ыкма менен кошо семантикалык анализ пайдаланылды. Алынган натыйжалар: топонимдин баштапкы формасы ча (са) -“ача, чат” жана кол (суу, булак, дарыя) маанилерди билдирген морфемалардын негизинде пайда болуп, кийин ча жана кол уңгу сөздөрүнүн ортосуна /т/ тыбышы эпентеза аркылуу пайда болуп, Чаткол (Чаткал) термини байыркы доорлордо эле келип чыккан. Топонимдин “чат” деген компоненти кыргыз тилинде “айкашкан жер, кайчылашкан жер, эки буттун жамбаш менен кошулган жери, эки буттун аралыгы, эки суунун кошулган жери, тоонун эки салаасынын кошулган жери” маанилерине ээ болсо, экинчи кол(гол) компоненти жалпы түрк тилинде “суу, дарыя, булак, көл” деген маанилерге ээ экендиги такталды. Демек, Чаткал- эки суу (дайра) бириккенге чейинки аймак, эки колоттун бириккен жери деген мааниден келип чыккан. Изилдөөнүн баалуулугу болуп топонимге биринчи жолу тарыхый-салыштырма методдун негизинде этимологиялык талдоо жүргүзүү. Лексика-семантикалык жана структуралык-сөз жасоочу моделдер аныкталып, тарыхый-лингвистикалык жол аркылуу топонимдин калыптануу өзгөчөлүгү көрсөтүлөт. Изилдөөнүн практикалык мааниси катары кыргыз тил илиминдеги этимология, семасиология, лексикология тармактарында лингвистикалык негиз болуп бере алат. Ушул сыяктуу бир муундуу уңгу сөздөрдөн куралган жер-суу аттарын изилдөөдө алардын алгачкы турпатын (формасын) ачып берүү менен бирге тилдин тарыхын окуп-үйрөнүү максаттарын аткарууга багытталышы сунушталат. Ошондо гана илимий иште ынандымдуу жыйынтыктар болуп, тил илимине салым кошулат.

Негизги сөздөр: Чаткал; кайчылаш; кол; этимон; тарыхый; уңгу; эпентеза; топоним; кыргыз-түрк тилдик; тарыхый-салыштырма.

ЭТИМОЛОГИЯ ТОПОНИМА ЧАТКАЛ

В данной работе предметом исследования является этимология топонима Чаткал, образовавший от односложных корневых морфем чат и кол (гол) относящиеся к кыргызско-тюркскому языковому слою. Цель исследования - установить этимологию топонима кыргызского языка путем этимологического анализа, сопоставляя с лексическими единицами других родственных языков в контексте теории лингвоэтногенетического единства тюрко-кыргызских народов. Методы